

Három felemás magyar mássalhangzó

1. **Bevezetés.** — A mássalhangzók pontos fonetikai megvalósítása számos tényezőtől függ. Ilyen például a magánhangzó-környezet: más a *kín* [k]-ja, mint a *kár* [k]-ja, és ismét egészen más a *kút* [k]-ja. De az adott mássalhangzó szomszédságában álló más mássalhangzók is befolyásolják az ejtést: a *vasonba* [m]-je a *vasonba* [m]-jével azonos — már amennyire két fonetikai szegmentum egyáltalán azonos lehet —, nem pedig a *vason* [n]-jével. Más szempontból nézve a fenti példákat: a megvalósítást befolyásoló tényezők lehetnek fonetikai természetűek (mint a háromféle [k] esetében), vagy pedig fonológiaiak (mint a nazális-hasonulás). A tényezőknek egy újabb fajtája a mássalhangzó szótagbeli elhelyezkedése: a legtöbb mássalhangzó megvalósítását kisebb-nagyobb mértékben az is meghatározza, hogy a szótag elején vagy a szótag végén, magánhangzó előtt vagy magánhangzó után, esetleg két magánhangzó között áll-e. Azonban az ilyen hatás mértéke igen erősen függ az érintett mássalhangzó milyenségétől is. Például, ha összehasonlítjuk a *has* és a *sah* szavakat, azt tapasztaljuk, hogy a két [ʃ] gyakorlatilag egyforma, míg a *h* betűvel jelölt hang az egyik esetben glottális [h], a másikban veláris [x]. Az, hogy ez ugyanannak a fonológiai szegmentumnak kétféle megvalósítása-e, vagy (csupán ugyanazzal a betűvel jelölt) két különböző mássalhangzó (hagyományosabb megfogalmazásban: ugyanannak a fonémának két allofónja, vagy két különböző fonéma), további megfontolást igényel, erről szól alább a 4. pont.

A magyarban három olyan mássalhangzó van, amely ebben az értelemben „felemás”, vagyis amelynek megvalósítása szótagkezdetben és szótagzárlatban (vagy bizonyos típusú szótagzárlatban) a szokottnál is jobban eltér egymástól: ezek a /v/, a /j/ és a /h/. Ráadásul ez az eltérés nemcsak nagy (szabad füllel is jól hallható), hanem fonológiai következményei is vannak. Tekintsük át a három mássalhangzó különféle megvalósításait az egyes szótagbeli helyzetekben (a pont a szótaghatárt, a szögletes zárójel a szó elejét/végét jelöli; a [u] a zöngés labiodentális approximáns, a [j] pedig a zöngés palatális approximáns fonetikai jele, az utóbbit más átírási rendszerekben [i]-vel is szokás jelölni):

	/v/		/j/		/h/	
Kezdet						
[__ V	<i>vegyes</i>	[v] ~ [u]	<i>jegyes</i>	[j]	<i>hegyes</i>	[h]
[C __ V	<i>kvarc</i>	[v] ~ [u]	(<i>fford</i>	[j])	—	
V. __ V	<i>páva</i>	[v] ~ [u]	<i>pálya</i>	[j]	<i>páholy</i>	[ɦ] (~ ∅)
VC. __ V	<i>rakva</i>	[v] ~ [u]	<i>rakja</i>	[j]	<i>rakhat</i>	[h] (~ ∅)
	<i>medve</i>	[v] ~ [u]	<i>szablya</i>	[j]	<i>szabhat</i>	[h] (~ ∅)

Zárlat

V __]	<i>sav</i>	[v]	<i>zaj</i>	[j]	<i>sah</i>	[x]
C __]	—		<i>lépj</i>	[ç]	—	
	<i>nedv</i>	[v]	<i>dobj</i>	[j]	—	
V __ C]	<i>hívsz</i>	[f]	<i>sajt</i>	[j]	<i>jacht</i>	[x]
	<i>szívd</i>	[v]	<i>majd</i>	[j]	—	
V __ .CV	<i>óvtam</i>	[f]	<i>ajtó</i>	[j]	<i>pechtől</i>	[x]
	<i>révbe</i>	[v]	<i>mélybe</i>	[j]	<i>méhbe</i>	[x] ~ ∅

Amint látható, a /v/ az első kezdet-környezetben (megnyilatkozás elején, ún. abszolút szőkezdő helyzetben) réshang/approximáns formájában jelenik meg (azaz olyan zöngés folyamatos mássalhangzóként, amelyet a réshangokra jellemző súrlódási zöreje változó mértéke jellemez a semmi és a csekély mérték között). Ugyanitt a /j/ approximánsként (zörejmentes folyamatos hangként), a /h/ pedig zöngétlen glottális réshangként valósul meg. Szőkezdő mássalhangzócsoporthoz első tagként a három mássalhangzó egyike sem fordul elő szabályosan (bár elszórt példák, mint például *Wrangler* [vr-], *Hradzsin* [xr-] azért akadnak). Második tagként — a *fjord* elszigetelt esetétől eltekintve — csak a /v/ fordul elő, megvalósítása réshang vagy approximáns, de fonológiai viselkedése egyértelműen zengőhangra — tehát n e m réshangra — utal (figyeljük meg, hogy nem zöngésíti az előtte álló /k/-t). Két magánhangzó között a /v/ approximáns/réshang, a /j/ approximáns, a /h/ pedig zöngés glottális réshang [h] (vagy kiesik, pl. *tehát* [tɛa:t]). Mássalhangzó utáni szótagkezdetben a /v/ approximáns (figyeljük meg a zöngésségi hasonulás elmaradását a *rakva* példában), esetleg némi fakultatív zörejjel (labiális zárhangok után ez a zöreje akár egészen erős is lehet, vö. pl. *lopva*, *dobva*), a /j/ approximáns, a /h/ pedig zöngétlen glottális réshang (vagy esetleg — gyors beszédben — eltűnik, a megelőző mássalhangzó pótlónyúlásával vagy anélkül).

A zárlat-környezetekben a /v/-t és a /h/-t mindig réshang képviseli, mégpedig zöngés (vagy hasonulás esetén zöngétlen) labiodentális, illetve zöngétlen veláris réshang; míg a /j/ csak összetett zárlat (azaz szótagvégi mássalhangzócsoporthoz) utolsó tagjaként válik réshanggá, mégpedig [ç]-vé vagy [j]-vé, a környező mássalhangzók milyenségétől függően. Figyeljük meg a zöngésségi hasonulás elmaradását a *sajt* és *ajtó* példákban (ahol a /j/ zengőhang), szemben a hasonulás bekövetkeztével a *hívsz* és *óvtam* példákban (ahol a /v/ zörejh hang). A *méhbe* /h/-ja ingadozik a törlés [me:be] és a veláris megvalósítás [me:xbɛ] között, de sosem hasonul zöngés *[y] ejtésűvé.

Ebben a cikkben a fent vázolt adatokat és ezek fonológiai következményeit veszem alaposabban szemügyre. A 2. pontban a /j/ fonológiai hovatartozásáról, ábrázolásáról és viselkedéséről lesz szó (vö. SIPTÁR PÉTER, Egy jottányi fonológia. In: GÓSY MÁRIA szerk., Beszédkutatás 2001. Bp., 2001. 1—16; CSER ANDRÁS — SZENDE TAMÁS, A j kérdése: rendszerhely, fonotaktikai pozíció és történeti változások. In: ANDOR JÓZSEF — SZÜCS TIBOR — TERTS ISTVÁN szerk., Színes eszmék nem alszanak. Szépe György 70. születésnapjára. Pécs, 2001. 225—36). A 3. pontban röviden áttekintem a /v/ hovatartozásával kapcsolatos dilemmákat (részletesebb elemzés: SIPTÁR PÉTER, Mi a magyar /v/? In: TERTS ISTVÁN szerk., Nyelv, nyelvész, társadalom. Emlékkönyv Szépe György 65. születésnapjára. Pécs, 1996. 262—70; l. még: SZENTGYÖRGYI SZILÁRD, A magyar /v/ és a zöngésségi hasonulás az optimalitáselméletben. In: SZÉCSÉNYI TIBOR szerk., LingDok I. Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai. Szeged, 2000. 42—56; RITTER, NANCY, Hungarian voicing assimilation revisited in Head-Driven Phonology. In: ALBERTI GÁBOR — KENESEI ISTVÁN szerk., Approaches to Hungarian 7: Papers from the Pécs conference. Szeged, 2000. 23—49). Végül a 4. pontban azt a kérdést vizsgálom meg, hogy a /h/ kü-

lőnböző változatai valóban egyetlen mássalhangzó változatai-e vagy sem, és hogy mi ennek a mássalhangzónak (vagy ezeknek a mássalhangzóknak) a leghelyesebb fonológiai ábrázolása (l. SIPTÁR PÉTER, A *H*-féle hangokról. In: HAJDÚ MIHÁLY — KESZLER BORBÁLA szerk., Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára. Bp., 1998a. 174—9).

2. A /j/ fonológiai hovatarozása, ábrázolása és viselkedése. — Induljunk ki a /j/ hagyományos meghatározásából, amely szerint a /j/ „palatális, zöngés réshang” (így jellemzi pl. KASSAI ILONA, *Fonetika*. Bp., 1998. 130). A „palatális” terminus értelmezésével nincs probléma, de a „zöngés” és a „réshang” egyaránt megérdemel egy-egy rövid kitérőt.

Ha „zöngés” szegmentumon egyszerűen azokat a hangokat értjük, amelyeknek képzése közben a hangszalagok rezgésben vannak, akkor a /j/ alapváltozata, amely például a *jó* szóban található, kétségkívül zöngés, akárcsak az /a:/, az /m/ vagy a /b/. Csakhogy a zöngésségnek ez az egyszerű értelmezése sem (artikulációs) fonetikai, sem fonológiai szempontból nem állja meg a helyét. Ismeretes, hogy a hangszalagok ugyanazon semleges — nem széttárt, de nem is összeszorított, enyhén, de nem nagyon megfeszített — helyzetében képezzük a zöngétlen zörejangokat (tehát a zöngétlen explozívákat, frikatívákat vagy affrikátákat), mint a zöngés zengőhangokat (magánhangzókat, nazálisokat, likvidákat). Más szóval — elsősorban a kétféle képzésmóddal járó eltérő nyomásviszonyok következtében — a hangszalagok az adott pozícióban rezgésbe jönnek, ha zengőhangról van szó, de nem jönnek rezgésbe, ha zörejangról. Ahhoz, hogy zöngés zörejang jöjjön létre, a hangszalagokat külön mozdulattal el kell ernyesztenünk; zöngétlen zengőhangot pedig csak úgy tudunk képezni, ha a heheztes zörejangok képzéséhez hasonlóan széttárjuk és megfeszítjük a hangszalagokat. (Minderről részletesebben l. HALLE, MORRIS — STEVENS, KENNETH N., A note on laryngeal features. MIT Quarterly Progress Report 101. 1971. 198—213, magyarul összefoglalva: DURAND, JACQUES — SIPTÁR PÉTER, Bevezetés a fonológiába. Bp., 1997. 54—6. L. még: HAYES, BRUCE, The phonetics and phonology of Russian voicing assimilation. In: ARONOFF, MARK — OEHRLE, RICHARD T. szerk., *Language sound structure*. Cambridge, Mass. — London, 1984. 318—28 és az ott idézett irodalmat.) Bár HALLE és STEVENS nevezetes modelljét a maga idejében nem fogadta teljes egyetértés (l. DURAND, JACQUES, *Generative and non-linear phonology*. London — New York, 1990. 56—7), a fentiek alapján véve — és az artikuláció, nem pedig az akusztikum felől tekintve — valószínűleg pontosabban tükrözik a dolog lényegét, mint a zöngésség mibenlétének hagyományos, leegyszerűsített felfogása.

Fonológiai szempontból ugyancsak — vagy, ha úgy tetszik, még inkább — arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a zengőhangok ejtése közbeni hangszalagrezgés és a zöngés zörejangok zöngéssége két különböző dolog („ha ketten csinálják ugyanazt, az nem ugyanaz”). A magyarban a zörejangok (majdnem) mindegyike zöngés/zöngétlen párokat alkot; s mivel e párok tagjai fonológiai oppozícióban állnak egymással, ez a tulajdonságuk fonológiailag releváns. Másfelől a zengőhangok mindegyikének képzése közben rezgésben vannak a hangszalagok, ám ez a körülmény (éppen ezért!) fonológiai szempontból érdektelen. A zöngésség kategóriája a zengőhangokra (a magánhangzókat is beleértve) egyszerűen nincs értelmezve, vagyis ebben az értelemben ezek a hangok nem minősülnek sem zöngésnek, sem zöngétlennek. (E felfogás egyes fonológiai következményeiről l.: HAYES i. m., valamint LOMBARDI, LINDA, *Laryngeal features and privacy: The Linguistic Review* 12. 1995: 35—59, uő., *Laryngeal neutralization and syllable well-formedness: Natural Language and Linguistic Theory* 13. 1995. 39—74. A magyar mássalhangzórendszer ilyen értelmű leírása megtalálható pl. SIPTÁR PÉTER, *Hangtan* 326—54. In: É. KISS KATALIN — KIEFER FERENC — SIPTÁR PÉTER, *Új magyar nyelvtan*. Bp.,

1998b. 291—390.) Most már csak az a kérdés, hogy a magyar /j/ zengőhang vagy zörejhange, mivel zöngésnek — a szó szoros értelmében — csak az utóbbi esetben nevezhetjük.

Ami pedig a „réshang” terminust illeti, ez a hagyományos értelmezés szerint (l. pl.: KASSAI i. m. 112—9; SZILÁGYI N. SÁNDOR, Világunk, a nyelv. Bp., 2000. 26—45) keresztbevágja a zörejhang/zengőhang kettősséget: a vitathatatlanul frikatívának minősülő hangokon kívül így magában foglalja a /j/-t („palatális középréshang”), sőt még az /l/-t is („oldalréshang”). Azonban ha a „réshang” terminus használatát a frikatívákra mint a zörejhangek egyik alosztályára kívánjuk korlátozni (erről l. SIPTÁR PÉTER, A mássalhangzó 199—201. In: KIEFER FERENC szerk., Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia. Bp., 1994. 183—272), a kérdés, amit meg kell vizsgálnunk, a következő: frikativa-e ebben az értelemben a magyar /j/, vagy nem az? Más szóval, ugyanott tartunk, mint az előző bekezdés végén: zörejhange vagy zengőhang?

Fonetikai szempontból a /j/ (a legtöbb helyzetben, pl. a *jó*, *hajó*, *haj*; *hajtó*, *hat jó* szavakban) palatális approximáns, hiszen képzésekor nem keletkezik a frikatívákra jellemző zörej. Egyetlen helyzetben találunk csak (valódi) réshangot, vagyis frikatívát: mássalhangzó után, szóvégen (ezen belül szünet vagy mássalhangzóval kezdődő szó előtt). Ilyenkor, ha a megelőző mássalhangzó zöngétlen (és ha ennek hatását nem „bírálja felül” a rá következő szó élén álló zöngés zörejhange, pl. *lépj be*), a /j/ zöngétlen (fortis) palatális réshangként ([ç]-ként) valósul meg: *kapj*, *rakj*, *dőfj*; ha pedig a megelőző mássalhangzó zöngés (vagy zengőhang), a /j/ megvalósítása lenis palatális frikativa ([j]): *fürj*, *szomj*, *dobj*. Ez a hang teljes mértékben zöngés, ha mássalhangzóval kezdődő szó következik rá (kivéve természetesen azt az esetet, ha ez a rá következő mássalhangzó zöngétlen zörejhange: ekkor a zöngésségi hasonulás szabálya révén az egész szóvégi mássalhangzócsoport — pontosabban mindegyik abban található zörejhange — zöngétlenné válik, pl. *vágy ki* [kçk]); ha azonban szünet következik, ez a [j] (akárcsak az abszolút szóvégi zöngés zörejhangek általában) részben elveszíti ugyan a zöngésségét, de nem válik fortis ejtésűvé. (Minderről részletesebben l.: SIPTÁR i. m. 1998b. 341—4; SIPTÁR PÉTER — TÖRKENCZY MIKLÓS, The phonology of Hungarian. Oxford, 2000. 205—6; erre a jelenségre alább még visszatérünk).

A /j/ alapváltozatát (*jó*, *hajó*, *haj*; *hajtó*, *hat jó*) tehát fonetikailag nem indokolt réshangnak tekinteni. De hátha fonológiailag ez a szegmentum zörejhangként viselkedik? Ha így lenne, akkor a besorolását tekintve nem lenne perdöntő az ennek rendszerint (azaz majdnem minden helyzetben) ellentmondó fonetikai természete, hiszen éppen az imént láttuk, hogy azért réshang-változatai is vannak, igaz, erősen körülhatárolt esetekben. Csakhogy a /j/ fonológiaiilag sem lehet zörejhange, hiszen akkor részt kellene vennie a zöngésségi hasonulásban, márpedig sem a szabály célpontjaként (*ajtó* *[çto:]), sem környezeteként, kiváltójaként (*fáklya* *[fa:gjo]) nem vesz részt benne (leszámítva az imént említett szóvégi eseteket, amelyekben viszont előbb zörejhanggá válik).

Ha tehát a /j/ nem réshange, akkor micsoda? A zengőhangok főbb osztályai a nazálisok, a likvidák és a siklóhangok (félmagánhangzók). Mivel a /j/ nyilvánvalóan nem nazális, három lehetőségünk van: vagy nyitunk egy új osztályt a számára a zengőhangokon belül (pl. „approximánsok”), vagy likvidának vesszük, vagy pedig félmagánhangzónak. Mindhárom álláspontra találunk példát a szakirodalomban. Az új kategória nyitásával járó megoldást javasolta DRESSLER, WOLFGANG U. — SIPTÁR PÉTER, Towards a natural phonology of Hungarian: Acta Linguistica Hungarica 39. 1989: 29—51, kül. 44), azzal a megjegyzéssel, hogy semmilyen általános fonetikai vagy fonológiai indok nem támasztja alá a /j/ közös természetes osztályba sorolását az /l/-lel és az /r/-rel (látni fogjuk, hogy ez nem így van; vö. még DRESSLER, WOLFGANG U. — SIPTÁR PÉTER, A magyar

nyelv természetes fonológiája felé: ÁNyT. 19. 1998: 35—59, kül. 51). Ugyancsak külön fonológiai osztályként minősíti approximánsnak a /j/-t SZENDE TAMÁS, Phonological representation and lenition processes. Bp., 1992. 126, UŐ., Alapalak és lazítási folyamatok. Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes 22. Bp., 1997. 117. Likvidának sorolja be többek között NÁDASDY ÁDÁM — SIPTÁR PÉTER, Issues in Hungarian phonology: preliminary queries to a new project: Acta Linguistica Hungarica 39. 1989: 3—27; SIPTÁR PÉTER, Marginalia in Hungarian phonology: Eurasian Studies Yearbook 65. 1993: 73—84, UŐ., A magyar mássalhangzók fonológiája. Linguistica, Series A: Studia et dissertationes 18. Bp.. 1995., és itt is amellett fogok érvelni, hogy az. Azonban az irodalom legnagyobb részében azt a vélekedést találjuk, hogy a /j/ félmagánhangzó (siklóhang) (l. pl.: VAGO, ROBERT M., The sound pattern of Hungarian. Washington, 1980.; OLSSON, MAGNUS, Hungarian phonology and morphology. Travaux de l'Institut de Linguistique de Lund 26. Lund, 1992., stb., valamint minden elem-alapú megközelítésben, l. SZIGETVÁRI PÉTER, Kormányzás a fonológiában: ÁNyT. 19. 1998: 165—213, UŐ., Szótagtalan fonológia. In: SIPTÁR PÉTER szerk., Szabálytalan fonológia. Bp., 2001. 37—75 és az ott hivatkozott irodalmat).

Mármost ha a /j/ félmagánhangzó, az első felmerülő kérdés az, hogy vannak-e a magyar köznyelvben diftongusok. Azt hihetnénk, hogy erre a kérdésre könnyűszerrel nemmel válaszolhatunk. Azonban a diftongusos álláspontra is akadtak védelmezői (KYLSTRA, ANDRIES DIRK — DE GRAAF, TJEERD, Vannak-e diftongusok a magyar köznyelvben?: NyK. 82. 1980: 313—7; KYLSTRA, ANDRIES DIRK, Még egyszer a magánhangzó + j kapcsolatról a magyarban: NyK. 86. 1984: 148—51), akik szerint például az *ajtó* és az *autó* eleje kettőshangzóként értelmezendő (itt most az *au*-ra nem térek ki). Álláspontjuk ellen érvelt már KASSAI ILONA is (A magyar köznyelvben nincsenek diftongusok: NyK. 84. 1982: 395—7, Kell-e a magyar köznyelvben diftongusnak lennie?: NyK. 86. 1984: 152—4), de az igazán fontos ellenérvek szerintem a következők (részletesebben l. SIPTÁR i. m. 1994. 172—4, 200; SIPTÁR — TÖRKENCZY i. m. 16—8). Először is: különbséget kell tennünk fonetikai és fonológiai diftongusok között. Az előbbiek ugyanis kétségtávol előfordulnak a magyar beszédben, ám a kérdés az, hogy fonológiailag is diftongusnak elemzendők-e. Csak felsorolásszerűen, a következők szólnak ez ellen: a) a /j/ gyakorlatilag bármely magyar magánhangzó előtt és után előfordul, vagyis mintegy kétszer annyi *j*-diftongus lenne, mint ahány magánhangzó; b) a magyar „diftongusok” soha nem váltakoznak rövid monoftongussal (az *ily módon* [ijmo:don] ~ [i:mo:don] típusú váltakozás nem monoftongizációként, hanem pótlónyúlással járó *j*-törlésként elemzendő); c) a *jV*-kezdetű szavak (pl. *játék*) előtt a határozott névelő *a*, nem az alakú, vagyis az ilyen szavak mássalhangzóval (nem pedig nyitódó diftongussal) kezdődnek; d) ugyanígy a magánhangzó utáni *j* is mássalhangzóként, nem pedig záródó diftongus második elemeként viselkedik: *vajjal*, **vajval* (vö. *lábbal*, **lábval*, de *szóval*, **szóal*); e) végül a *j* kettőzhetősége (hosszú előfordulása, pl. *vajjal*) eleve kihúzza a talajt mindenféle diftongus-értelmezés alól.

Azonban a fenti érvek, bár a diftongusos elemzést kizárják, önmagukban nem elegendők ahhoz, hogy rájuk hivatkozva a /j/ félmagánhangzóként való felfogását teljes egészében elvessük. Hiszen attól még, hogy a /j/ nem lehet elágazó szótagmag (azaz diftongus) része, nyugodtan lehetne szótagkezdetben, illetve szótagzárlatban álló félmagánhangzó. Ez a fenti öt érv mindegyikével összeegyeztethető lenne: a szabad együtt-előfordulás, a váltakozás hiánya ekkor nem meglepő, a névelőváltástól valójában nem a mássalhangzó/magánhangzó, hanem a kezdet/mag különbség határozza meg, a toldalékolási szembenállás ugyanígy a mag/zárlat különbségen alapul, a hosszú [j:] pedig értelemszerűen a zárlatban és a rá következő kezdetben foglal helyet.

Ezzel együtt amellet kívánok érvelni, hogy a magyar /j/ nem félmagánhangzó (azaz [- msh, + szon]), hanem likvida ([+ msh, + szon]). Az indokaim egy része a fentebb már említett frikatíva-allofónok létezésén alapul: ezeket egyszerűbb levezetni, ha a /j/ eleve [+ msh], azaz likvida. Azonban azt, hogy a /j/ nem egyszerűen olyan /i/, amely szótagkezdetben vagy szótagzárlatban áll (tehát azt, hogy nem félmagánhangzó), empirikus érvekkel is alá lehet támasztani.

Ezek közül az empirikus érvek közül az első a szótagolással kapcsolatos. A fonológiai leírás egyik alapelve az, hogy a megjósolható információnak a szabályrendszerben a helye, és csak a hangsorok megjósolhatatlan tulajdonságai vannak megadva a fejünkben lévő szótárban, azaz a lexikonban. A szótagszerkezet például általában kifejezetten olyan dolog, amely a szegmentumok egyéb tulajdonságaiból levezethető. Ha azonban ennek alapján feltesszük, hogy a szótagszerkezet a levezetés során alakul ki, nem pedig a lexikonban van eleve megadva, az olyan minimális párok és közel-minimális párok, mint *mágia* : *máglya*, *ion* : *jön*, *fiú* : *fford*, nem szótagolhatók megfelelően, ha az /i/ és a /j/ szegmentális szerkezete azonos (ezt a feltételezett azonos szerkezetű szegmentumot, amely tehát a szótagszerkezetben elfoglalt helyétől függően lesz [i] vagy [j], a továbbiakban *i/j*-vel jelölöm). Amint a példákból látszik, a magánhangzó előtt álló *i/j* lehet külön szótagmag (az előző szótag magja), de lehet szótagkezdet is: a választás többékevésbé önkényes. Igaz, hogy a *jön* és a *fiú* a gyakoribb minta az *ion*-nal és a *fford*-dal szemben, vagyis szó elején, ha nincs előtte másik lehetséges kezdet-mássalhangzó, inkább [j], mint [i] lesz az *i/j*, míg ha van, inkább [i], mint [j] lesz; de a szó belseji esetek (mint a *mágia* : *máglya*) valószínűsége és teljesen megjósolhatatlanok.

A magánhangzó után álló *i/j* ugyanilyen mértékű önkényességet mutat abban a tekintetben, hogy szótagmag vagy szótagzárlat lesz-e belőle: *laikus* : *pajkos*, *fájt* : *fájt*, *női* : *nőj*. Mivel több olyan toldalék is van, amely mindössze egy /i/-ből áll, és velük szemben a felszólító mód jelét mindössze egy /j/ alkotja, a mássalhangzó és szóvég közötti helyzetre is számos példa gyártható, mégpedig olyanok, amelyekben az *i/j* önmagában alkot morfémát, tehát nem mondható, hogy a morfológiai határokhoz viszonyított eltérő helyzet az eltérő szótagolás oka, mégis másképp valósul meg az *i/j* a párok két tagjában: *kéri* : *kérj*, *fali* : *falj*, *Mari* : *marj*.

Az olyan párok, mint *síel* : *milyen*, illetve *leír* : *tejjig*, arra utalnak, hogy egy két időzítési egységhez kapcsolódó *i/j* hol elágazó szótagmagként (hosszú [i:]-ként), hol mag + kezdetként ([ij]), illetve kezdet + magként ([ji]) szótagolódik. Végül az *íj*, *díj*, *szíj* szavak egyenesen h á r o m időzítési egységhez kapcsolódó *i/j*-t tartalmaznának (ami egyébként más szegmentummal soha nem szokott előfordulni), és többszörös bizonytalanság lépne fel azzal kapcsolatban, hogyan is kell értelmeznünk az ilyen szerkezeteket: például az *íj* elvileg lehetne **jí*, **jij*, **tji* vagy éppen *íjj* (bár ez utóbbi éppenséggel elő is fordul, mint az *íj* alternatív ejtismódja). Mindezeket a bonyodalmakat egyszerűen elkerülhetjük, ha az /i/-t és a /j/-t szegmentálisan eltérő módon ábrázoljuk.

A következő érvet arra, hogy a /j/ mássalhangzós természetű (tehát likvida), azok a fonológiai folyamatok szolgáltatják, amelyekben a /j/ (mint mássalhangzó) kiváltóként vagy elszenvédőként, azaz a terjedés kiindulópontjaként vagy célpontjaként szolgál. Az előbbire példa többek között az *l*-palatalizáció szabálya (pl. *alja* [ɔj:ɔ], l.: SIPTÁR — TÖRKENCZY i. m. 178—82); az utóbbira a *j*-hasonulásé (pl. *moss* (< *mos* + *j*), l.: VAGO i. m. 36; SIPTÁR i. m. 1994. 254—5; ZSIGRI GYULA, Posztalveoláris összeolvadás. In: BÜKY LÁSZLÓ szerk., Nyíri Antal kilencvenéves. Szeged, 1997. 179—86; SIPTÁR — TÖRKENCZY i. m. 185), illetve a *j*-obstruentizációé (l.: SIPTÁR i. m. 1998b. 341—4; SIPTÁR — TÖRKENCZY i. m. 186—7, 205—6), amelyet most egy kissé részletesebben is szemügyre veszünk.

A magyarban kétféle *j*-obstruentizációs szabály is van: egy lexikális és egy posztlexikális. Az előbbi a *t*-végű igék felszólító módú alakjának levezetésében játszik szerepet (vö. LOTZ JÁNOS, *The imperative in Hungarian*. In: *American Studies in Uralic Linguistics*. Bloomington, 1960. 83—90 [magyarul: Uő., *Szonettkoszorú a nyelvről*. Bp., 1976. 170—8]; JAKAB LÁSZLÓ, *A t végű igék felszólító módjához*: MNy. 63. 1967: 194—6; K. BALOGH JUDIT, *A t végű igék felszólító módjáról*. In: LACZKÓ KRISZTINA szerk., *Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára*. Bp., 1995. 29—34). A klasszikus generatív hagyomány már SZÉPE GYÖRGY munkájának megjelenése óta (Az alsóbb nyelvi szintek leírása: ÁNyT. 6. 1969. 359—466) úgy tartja, hogy az ilyen alakokban valamiféle palatalizációs folyamat játszódik le: a tővégi /t/ ennek révén [j]-sé vagy [tj]-vé palatalizálódik, amely szegmentumhoz azután a /j/ teljesen hasonló, akár csak a mögöttesen is sziszegőre/susogóra végződő igék esetében (az elemzés teljesebb kifejtése megtalálható: VAGO i. m. 71—2). Ezt az elgondolást autoszegmentálisan is meg lehet fogalmazni (l. SIPTÁR i. m. 1994. 252—5). Azonban SIPTÁR — TÖRKENCZY (i. m. 183—8) egy újfajta elemzést javasolt, amely szerint először a /j/ változik [j]-sé (ez az a bizonyos *j*-obstruentizáció, amelyről itt éppen szó van), és ami a *hajts*-féle esetekben ezt követően történik, az egy mindettől független affrikációs szabálynak tudható be, annak, amely a *hátsó*-féle alakokban is működésbe lép. Ez az új elemzés sok szempontból előnyösebb a réginél, bár annyit el kell ismernem, hogy az *üss*-féle esetekben egy külön *t*-hasonulási szabály felállítását is szükségessé teszi.

Maga a *j*-obstruentizációs szabály — eredményét tekintve — progresszív (előre ható) zöngésségi hasonulásként is felfogható: azt mondja ki, hogy /t/ és morfémahatár között a /j/ zöngétlen palatális frikatívává válik. (A /t/ és a /j/ közötti morfémahatárról a szabálynak nem kell említést tennie, mivel morfémán belüli -tj/ kapcsolat ugyem létezik; a /j/ utáni morfémahatár viszont fontos, mert ezzel tudjuk a szabály hatókörét pontosan a felszólító alakokra korlátozni.) A zöngétlen palatális frikatíva létrehozásához azonban technikailag nem kell mást előírnia a szabálynak, mint hogy a /j/ [+szon] jegyértéke változzék át [-szon]-ná, azaz a /j/ obstruentizálódjon. Amint fentebb láttuk, a zengőhangoknak ugyanúgy nincs [+zöngés] jegye, mint a zöngétlen zörejhangoknak, vagyis ha egy zengőhanggal semmi mást nem csinálunk, csak zörejhanggá változtatjuk, automatikusan zöngétlen zörejhang lesz belőle. De vajon miért [j] lesz a kimenet, miért nem [ç]? Ennek oka az úgynevezett szerkezetzörzés elve: egy lexikális szabály (vagy legalábbis a lexikális szabályoknak az a fajtája, amelyhez az itt tárgyalt *j*-obstruentizáció tartozik) nem képes létrehozni olyan szegmentumot, amely a nyelv mögöttes (szótári) szegmentumkészletében egyébként nincs meg. Ezért a [ç]-hez legközelebb álló, de mögöttesen is létező [j] lesz a szabály kimenete. Ez az elv azonban a fonológia posztlexikális összetevőjében már nincs érvényben. Ha tehát egy hasonló szabály (vagy ugyanez a szabály) a posztlexikális fonológiában változtatná át a /j/-t zöngétlen zörejhanggá, annak kimenete már [ç] lenne, nem pedig [j].

Vajon van-e ilyen szabály is a magyarban? Van bizony: ez éppen a fentebb említett másik *j*-obstruentizációs szabály. Gondolatmenetünk egy korábbi pontján már szóba is hoztuk ezt a szabályt: nem más ez, mint a szóvégi *Cj* kapcsolatok /j/-jének zörejhanggá válása. A legtöbbet idézett ilyen esetek (*lopj*, *rajk*, *döjf*) kezelése felettébb egyszerűnek látszik. Semmi másra nincs szükség, gondolhatnánk, mint a fentebb idézett lexikális *j*-obstruentizációs szabály általánosított — a bal oldali környezetben bármely mássalhangzót elfogadó — posztlexikális megfelelőjére. Amint láttuk, ez automatikusan zöngétlen [ç]-t adna. Csakhogy a dolog sajnos nem ilyen egyszerű.

A szóba jövő környezetek különböző típusainak felépítése elvileg tizenkétféle lehet (leszámítva azokat az eseteket, amelyekben — a következő szóban — magánhangzó kö-

vetkezik a /j/ után, és így annak felszíni megvalósítása az alapváltozat, vagyis [j] lesz). Ezek a következők (l. az alábbi táblázatot, amelyben az oszlopokban a jobb oldali, a sorokban a bal oldali környezet van feltüntetve).

	zengőhang	zöngés zörejhang	zöngétlen zörejhang	semmi
zengőhang	j ~ Ø	j ~ Ø	ç ~ Ø	j
zöngés zörejhang	j ~ Ø	j ~ Ø	ç ~ Ø	j
zöngétlen zörejhang	ç ~ Ø	j ~ Ø	ç ~ Ø	ç

Az utolsó oszlop kivételével (tehát mindazokban az esetekben, amikor valami még követi a /j/-t) az egyik lehetőség eszerint a /j/ törlése (pl. *nyomj le* [ɲomjɛ], *nyomj be* [ɲombɛ], *nyomj ki* [ɲomki], *dobj le* [dobɛ], *dobj be* [dob:ɛ], *dobj ki* [dopki], *lépj le* [le:pɛ], *lépj be* [le:b:ɛ], *lépj ki* [le:pki]). Ez gyors/lezser beszédben történik meg, és nincs köze az elemzés további menetéhez, ezért nem is foglalkozunk vele tovább.

Az a három eset, amelyben [j] van zöngés zörejhang előtt (*nyomj be* [ɲomjɛ], *dobj be* [dobjɛ], *lépj be* [le:bjɛ]), megoldható lenne a zöngésségi hasonulás szokásos szabályával, ha feltesszük, hogy a fenti általánosított *j*-obstruentizációs szabály alkalmazása előzőleg megtörtént. Az az öt eset pedig, amelyben [ç] az eredmény (tehát a *nyomj ki* [ɲomçki], *dobj ki* [dopçki], *lépj ki* [le:pçki], *lépj le* [le:pçɛ], *lépj* [le:pç]), a *j*-obstruentizációs szabály egymagában való alkalmazásával is kijön. Eddig minden rendben. Csakhogy a fennmaradó esetekben valahogy számot kell adnunk a létrejövő réshang zöngés voltáról. A *dobj le* [dobjɛ] és a *dobj* [dobj] esetében esetleg feltehetnénk progresszív (jobbra ható) zöngésedést, de a *nyomj le* [ɲomjɛ] és a *nyomj* [ɲomj] esetében még ez a kétségbeesett lépés sem segítene. Ezért aztán fel kell adnunk azt a csábítóan egyszerű megoldást, hogy lexikálisan is használt szabályunk általánosított változatát alkalmazzuk a posztlexikális összetevőben, és arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a megfelelő posztlexikális szabálynak nem egyszerűen zörejhanggá, hanem z ö n g é s z ö r e j h a n g g á kell változtatnia a /j/-t.

Az így nyert zöngés réshang azután m a j d n e m úgy fog viselkedni, mint bármely más zöngés réshang: zöngétlen zörejhang előtt zöngétlenné válik (*nyomj ki* [ɲomçki], *dobj ki* [dopçki], *lépj ki* [le:pçki]), a fennmaradó esetek túlnyomó részében pedig változatlan marad (vagy törlődik): *nyomj le* [ɲomjɛ], *nyomj be* [ɲomjɛ], *nyomj* [ɲomj]; *dobj le* [dobjɛ], *dobj be* [dobjɛ], *dobj* [dobj]; *lépj be* [le:bjɛ] (a törléses esetek mint fent). Egyedül a még mindig megmaradó két problematikus esetre (*lépj le*, *lépj*) kell egy külön szabályt írunk, amely eltünteti azt a zöngésséget, amelyet a posztlexikális *j*-obstruentizáció szabálya épp az imént tett hozzá az ábrázoláshoz. Viszont ez utóbbi zöngétlenítő szabályt teljesen általános formában lehet megfogalmazni: egyrészt a bevezetését közvetlenül indokló *lépj le* és *lépj* esetén kívül magában foglalhatja a *lépj ki* és a *lépj be* esetét is, vagyis mindazokat a helyzeteket, amelyekben a /j/-t megelőző szegmentum zöngétlen; másrészt pedig nem kell kifejezetten a /j/-re vonatkozóan megfogalmaznunk, hanem általánosabban, minden (zöngétlen mássalhangzó utáni) szóvégi zöngés réshang zöngétlenítését írhatja elő. Nézzük a szabálynak ezt a két tulajdonságát részletesebben!

Mi történik, ha a zöngétlenítő szabály a *lépj ki* és a *lépj be* /j/-jét is zöngétleníti? A *lépj ki* esetében egyre megy, hogy ez a szabály vagy a zöngésségi hasonulás általános szabálya lép működésbe: akár az előtte álló *p*, akár az utána álló *k* zöngétleníti a *j*-t, az eredmény mindenképpen [le:pçki] és a másik szabály működésbe lépésére már nincs esély (kölcsonös gátsorrend). Viszont a *lépj be* esetében, bár a végeredmény itt is csak

egyféle lehet: [le:bjbɛ], a kétféle sorrend esetében más-más úton jutunk el ugyanahhoz a végeredményhez. Ha a szóvégi zöngétlenítő szabály működik előbb, a levezetés a zöngésségi hasonulás ezt követő kétszeri alkalmazásával a következőképpen alakul: [le:pjbe] → [le:pçbe] → [le:pjbe] → [le:bjbe] (tápsorrend). Ha viszont a zöngésségi hasonulást alkalmazzuk előbb, a [j] zöngésíti a /p/-t, és a végeredmény egyetlen lépésben elérhető, így: [le:pjbe] → [le:bjbe] (ekkor a zöngétlenítő szabály alkalmazására nem nyílik lehetőség: gátsorrend). Felületes ránézésre úgy tűnik, hogy ez az utóbbi sorrend az ésszerűbb, mivel nem kell oda-vissza változtatgatni a *j* zöngésségének értékét. (Az ilyen oda-vissza haladó levezetéseket szokás GEOFFREY PULLUM nyomán „a yorki herceg játszmájának” nevezni, a következő angol gyerekversike alapján: *Tízezer vitéze volt a / yorki herceg úrnak, / felkúsztak a hegytetőre, / s újra visszakúsztak* [PULLUM, GEOFFREY, The Duke of York gambit: Journal of Linguistics 12. 1976: 93—103].) Azonban a látszat ezúttal is csal: két jó okunk is van arra, hogy mégis az előbbi, látszólag bonyolultabb levezetést válasszuk. Először is: valójában nincs szó két lehetőség közötti (szabad) választásról, hiszen a szabályalkalmazásnak egy igen általános elve kimondja, hogy amennyiben ugyanarra a bemenetre két fonológiai szabály is alkalmazható, amelyek egymással a *t e l j e s b e n n f o g l a l á s* viszonyában állnak és az általuk előírt változások *ö s s z e e g y e z t e t h e t l e n e k* egymással (tehát akármelyiküket alkalmazzuk előbb, a másikuk alkalmazására ugyanabban a levezetésben már nem nyílik lehetőség: kölcsönös gátsorrend), mindig a specifikusabb szabálynak kell előbb alkalmat kapnia a működésre. A teljes bennfoglalás viszonya azt jelenti, hogy az egyik szabály alkalmazható — mondjuk — A, B és C esetben, míg a másik szabály A, B, C, D és E esetben. Mármost ha ilyenkor az utóbbi, általánosabb szabályt alkalmazzuk előbb, az előbbi, specifikusabb szabálynak soha nem lenne alkalma működésbe lépni (ne feledjük, hogy a két szabály kölcsönösen elrontja egymás számára az érintett alakot), és így jelenléte a nyelvtanban teljesen indokolatlan volna. Ez az elv tehát esetünkben is előírja, hogy a specifikusabb (szóvégi zöngétlenítő) szabály működjön előbb, és csak azután kerüljön sor az általánosabb (zöngésségi hasonulási) szabály alkalmazására. Másodszor pedig: igaz, hogy a *lépj be* és a *lépj ki* esetében a kétféle sorrend között nem találunk különbséget a végső kimenetet illetően, azonban a *lépj le* és a *lépj* típusú esetekben létfontosságúvá válik a két szabály helyes, az általános elv által előírt alkalmazási sorrendje. Ha ugyanis a zöngésségi hasonulás általános szabályát alkalmazzuk előbb, az eredmény *[le:bjɛ], illetve *[le:bj] lenne, és innen már semmilyen módon nem lennének képesek a helyes kimenetekhez eljutni.

Most pedig nézzük a szóvégi zöngétlenítő szabály másik említett tulajdonságát: azt, hogy nem kell kifejezetten a [j]-re vonatkoznia, hanem általában minden, zöngétlen mássalhangzó után következő szóvégi zöngés réshang zöngétlenítését előírhatja. Ennek az oka igen egyszerű: szóvégi zöngétlen zörejhang + zöngés réshang szekvenciák sehol másutt nem fordulnak elő a magyarban, csak ebben az egy esetben (a *lépj*, *rajj*, *dőjj* típusú alakok levezetésének ezen a közbülső pontján). A morfémán belüli zörejhangkapcsolatok ugyanis mindig homogén zöngésségűek (vagy végig zöngétlenek, vagy végig zöngésék, l. SIPTÁR — TÖRKENCZY i. m. 76—8); az egyetlen olyan toldalék pedig, amely (szótári alakjában is) mindössze egyetlen zöngés zörejhangból áll — és így zöngétlen mássalhangzóra végződő tőhöz járulva szóvégi zöngétlen + zöngés zörejhangszekvenciát tud létrehozni — nem réshang, hanem zárhang: a *rakd* [rɑgd] típusú alakok *d*-je. Elég tehát a szóvégi zöngétlenítő szabályban annyit kikötnünk, hogy az érintett zörejhang [+ foly], azaz réshang legyen, és ekkor kizárólag a felszólító mód időközben zörejhanggá vált /j/-jén fog működéskébe lépni.

Befejezésül álljon itt még egy utolsó érv arra, hogy a /j/ likvida, nem pedig félmagánhangzó. Ez az érv a hiátustöltés jelenségén alapul (l. NÁDASDY ÁDÁM — SIPTÁR

PÉTER, A magánhangzók. In: KIEFER FERENC szerk., Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia. Bp., 1994. 42—182, kül. 174—5; SIPTÁR — TÖRKENCZY i. m. 282—6). Hiátusnak nevezzük két magánhangzó kapcsolatát abban az esetben, ha két közvetlenül szomszédos szótagmagot alkotnak, mint magában a *hiátus* szóban. Tehát a diftongus és a hiátus között az a különbség, hogy az elsóban nincs, a másodikban pedig van szótaghatár a két magánhangzó között. Hiátustöltőnek pedig azt a félmagánhangzót nevezzük, amely az ilyen magánhangzó-kapcsolatot, annak tagjai közé ékelődve, feloldja. Így például magában a *hiátus* szóban is találunk egy [j]-szerű elemet a két magánhangzó között: [hija:tuʃ]. Egyes nyelvek minden egyes hiátust kitöltenek (vagy eleve meg sem engedik hiátusok létrejöttét), más nyelvekben, így a magyarban is, kitöltött és kitöltetlen hiátusokat egyaránt találunk (pl. *dió* [dijo:], *tea* [tɛɔ] ~ %[tɛjo], *fáráo* [fa:rɔo:]; *[fa:rɔjo:] (ahol a % azt jelzi, hogy az adott alakot nem minden magyar beszélő találja elfogadhatónak, a * pedig azt, hogy nincs olyan magyar beszélő, aki az adott alakot elfogadhatónak tartaná). Mitől függ, hogy melyik hiátus töltődik ki, és melyik nem? A morfémathatár vagy akár a szóhatár jelenléte vagy hiánya nem játszik szerepet (*kiáltás*, *kiállítás*, *ki áll itt* egyaránt hiátustöltő *j*-vel, míg *Bea*, *beadás*, *be akarok menni* egyaránt *j* nélkül). Ami számít, az a két magánhangzó minősége: ha bármelyik vagy mindkét oldalon /i/ vagy /i:/ áll, a hiátustöltés kötelező; ha bármelyik vagy mindkét oldalon /e:/ áll, a hiátustöltés fakultatív; minden más esetben azonban (vagyis ha mindkét oldalon alsó vagy kerek magánhangzó áll) a [j]-betoldás elmarad (vagyis pontosabban nem kerül sor a szomszédos /i/ szegmentális tartalmának — illetve az /e:/ szegmentális tartalma egy részének — az üres szótagkezdet-pozícióra való áterjedésére, mivel nincs jelen ilyen szegmentális tartalom).

Ami mármost ezt a jelenséget számunkra itt érdekessé teszi, az a következő. Ez a betoldódó [j]-szerű hang gyengébb, átmenetibb jellegű (lehet), mint a mögöttesen is jelenlévő /j/ megvalósítása. Hasonlítsuk össze a *kiáll* és a *kijár*, a *baltái* és az *altáji* vagy a *kávét után* és a *kávét jut ám* alakokat: a különbség gondos beszédben könnyen észrevehető, bár fesztelenebb kiejtés esetén elmosódhat. Ha most feltesszük, hogy a /j/ likvida, ahogy az eddigiekben igyekeztünk bizonyítani, míg a hiátustöltő értelemszerűen félmagánhangzó (a terjedéses elemzés esetében nem is lehet más), ez a potenciális fonetikai különbség kézenfekvő magyarázatot nyer.

Számos jó okunk van tehát azt gondolni, hogy a /j/ ugyanúgy likvida, mint az /l/ vagy az /r/. Ez a következtetésünk egyben azoknak a folyamatoknak a megragadását is egyszerűbbé teszi, amelyekben ez a három mássalhangzó egyformán viselkedik. Ilyenek például a fakultatív nazális-hasonulás (*olyan lassú* [ojo:l:ɔʃ:u:], *olyan rossz* [ojo:r:os:], *olyan jó* [ojo:j:ɔ:], l. SIPTÁR PÉTER, Orrhangúak. In: ANDOR JÓZSEF — SZÜCS TIBOR — TERTS ISTVÁN szerk., Színes eszmék nem alszanak. Szépe György 70. születésnapjára. Pécs, 2001. 1097—1105; SIPTÁR — TÖRKENCZY i. m. 209—10) vagy a szintén fakultatív, tempó- és stílusfüggő likvidatörlés (pótlónyúlással, ha az érintett magánhangzó eredetileg rövid, l. uo. 212—3). Igaz, hogy ez utóbbi szabály nem egyforma könnyedséggel érvényesül a három likvida esetében, de ez nem jelenti azt, hogy alapjában véve ne ugyanarról a folyamatról lenne szó. A három likvida közül az /l/ törlődik a legkönnyebben, pl. *balra* %[bɔ:rɔ], *elvisz* %[ɛ:vis], *el kell menni* %[ɛ:ke:mɛn:i]. Az /r/ törlése (pl. *egyszer csak* %[ɛts:ɛ:tʃɔk]) rendszerint csupán lezserebb beszédben következik be, de az *arra*, *erre*, *merre* esetében még formális beszédhelyzetekben is gyakran előfordul: [ɔ:rɔ], [ɛ:rɛ], [mɛ:rɛ]. Végül a /j/ elsősorban elől képzett magánhangzók után törlődik: *gyűjt* [jy:t], *szíjra* [si:rɔ], *mélység* [mɛ:jɛ:g], *felejtethetlen* %[fɛlɛ:t(h)ɛtɛtɛn]. Azonban e kisebb aszimmetriák ellenére elmondható, hogy a három likvida lényegében e szabályosság szempontjából is egységes osztályként viselkedik. (További — mégpedig nyelvjárási és

nyelvtörténeti természetű — érveket szolgáltató ehhez a következtetéshez B. LŐRINCZY ÉVA, Az *l, r, j* hangok azonos magatartásformái a magyar nyelv bizonyos kételemű magánhangzó-kapcsolódásaiban: MNy. 73. 1972: 20—30.)

Egyetlen empirikus ellenérv merült fel az *l, r, j* közös osztályba, a likvidák osztályába sorolásával szemben (DRESSLER — SIPTÁR i. m. 1989. 44). Ez az ellenérv a *Cl-* és *Cr-*végű tövekben bekövetkező magánhangzó-betoldáson alapul. (Megjegyzendő, hogy ezt az egész jelenségsoportot — a $V \sim \emptyset$ váltakozások kérdéskörét — ma már egészen másképp elemezzük, l. pl. TÖRKENCZY MIKLÓS — SIPTÁR PÉTER, Magánhangzó ~ semmi váltakozások a magyarban: NyK. 97. 2000: 64—130; SZENTGYÖRGYI SZILÁRD, Vowel—zero alternations and syllable structure. In: Doximp 4. Graduate Students' Fourth Linguistics Symposium. Working Papers in the Theory of Grammar 7/1. Bp., 2000. 46—64, de ez nem érinti az alábbi gondolatmenet lényegét.) Például a /lepl/, /pokl/, /ba:tr/, /ʃøpr/ tövekbe szó végén és mássalhangzó előtt magánhangzó toldódik be (*lepel, pokol, bator, söpör*), míg a *kapj, rakj* stb.-ben ilyen betoldásra nem kerül sor. Ez az érv azonban nem különösebben meggyőző, hiszen egyrészt /j/-vel is található betoldásos példa: /bøgj/ *bagoly*, /fogj/ *fogoly*; a feloldatlan *Cj* kapcsolatokban vagy a *C* zengőhang (pl. *szomj*), vagy a *j* a felszólító mód jele (vö. *fogj*, de: *fogoly*); másrészt pedig a legtöbb /-rk/, /-lk/, /-sk/, /-tk/, /-tjk/, /-tsk/ végű töben is megtörténik a betoldás (például *árok, telek, piszok, reték, csücsök, vacok*), míg az /-rt/, /-lt/, /-st/, /-ft/, /-kt/, /-tt/ végűekben nem (például *kert, pult, koszt, rest, akt, ott*) — mégsem akarná senki azt állítani, hogy a /k/ és a /t/ a mássalhangzóképzés két különböző osztályába tartozik (a képzési helyüktől eltekintve is). Az *l, r* és a /j/ viselkedése közötti fenti különbség hasonlóképpen különféle más tényezőknek is betudható (a legegyszerűbb a képzési hely eltérése), miközben itt javasolt egységes osztályozásuk („likvidák”) fenntartható. Ennélfogva tehát a *lepel : lepj* — nem pedig **lepej* — különbség nem megfelelő érv az *l, r, j* egységes osztályként való felfogása ellen.

Összefoglalva: a magyar /j/ se nem frikatíva, se nem félmagánhangzó, hanem likvida.

3. A /v/ hovatartozásáról. — A /v/ esete annyiban különbözik a /j/ eddigi tárgyalt esetétől, hogy fonetikai megvalósítása sokkal több helyzetben réshangszerű (ha nem is mindig), viszont fonológiai viselkedése nagyon eltérő aszerint, hogy szótagkezdetben vagy szótagzárlatban áll-e. Újra felmerül tehát a kérdés, hogy zörejang vagy zengőhang-e — ezúttal — a /v/. Három olyan terület van, amelyeket meg kell vizsgálnunk ahhoz, hogy ezt eldönthessük: a zöngességi hasonulás, a fonotaktikai szabályszerűség és a fonetikai megvalósítás (kivitelezés, implementáció) területe.

Nézzük először a fonetikai megvalósítást. A szoros értelemben vett réshangokat, mint ismeretes, a hangszínképükön jól kivethető (és természetesen füllel is felismerhető) súrlódási zörejjel jellemzi, szemben az approximánsokkal (mint amilyen például a /j/ a *jó, hajó, haj* szavakban, l. fent a 2. pontot), amelyeknek képzése során ilyen zörejjel nem keletkezik. Mármint a /v/-ben rendszerint van némi zörejjel, de ez egyrészt általában gyengébb, mint a /z/ és /ʒ/ zörejjel-összetevője (természetesen az /f, s, ʃ/ zörejéhez képest, amely emezekénél erősebb, még inkább alulmarad, de ezen nincs is mit csodálkoznunk); másrészt pedig a szegmentum pozíciójától függően változó erősségű: bizonyos helyzetekben rendes, /z/ nagyságrendű zörejjel hallható, más helyzetekben jóval kevesebb, vagy egyenesen semennyi sem. (Később látni fogjuk, melyek ezek a helyzetek.) Mindenesetre fonetikailag (artikulációs, akusztikai, valamint perceptuális jellemzői tekintetében egyaránt) a /v/ hol réshang, hol approximáns, hol pedig a kettő közötti valamiféle átmeneti jelenség.

Ugyanígy kétféleké, illetve két véglet közé esnek a /v/ fonotaktikai tulajdonságai. A *tviszt, kvarc, szvit, svung* típusú előfordulások zengőhangnak mutatják: szókezdő más-

salhangzó-kapcsolatokban a második helyet (egyébként) soha nem foglalja el zöngés zörejhang — ha az első helyen zárhang áll, semmiféle zörejhang nem lehet a második — viszont nem-nazális zengőhang annál inkább: *trükk, klassz, szleng, srác*. Másfelől a szóvégi mássalhangzó-kapcsolatok éppen az ellenkező következtetést sugallják. Itt a /v/ előfordul zengőhangok után második tagként, pl. *ellenszenv, könyv, érv, nyelv, ölyv*. Ebben tehát a réshangokra hasonlít, vö. *nemz, vonz, torz, rajz*, nem pedig a likvidákra, amelyek nazálisok vagy (velük nem azonos) likvidák után nem fordulnak elő (az /r/ egyáltalán nem, az /l/ csupán igen marginális alakokban: *fájl, görll*, a /j/ pedig vagy összeolvad az előtte álló zengőhanggal: *kenj, félj*, vagy zöngés zörejhang-allofónjával képviselteti magát: *szomj, fürj*, tehát ilyen helyzetben nem likvida, l.: SIPTÁR i. m. 1995. 36—8, valamint fentebb a 2. pontot). Ezen túlmenően a /v/ szóvégi -dv kapcsolatokban is előfordul: *kedv, nedv, üdv*; ez mindenképpen megsérti a szonoritási sorbarendezés elvét (l. TÖRKENCZY MIKLÓS, A szótag. In: KIEFER FERENC szerk., Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia. Bp., 1994. 273—392), de ez a sérelem kevésbé súlyos, ha a /v/ ebben a helyzetben zörejhang, mint ha zengőhang. (A szóvégi zörejhang + zengőhang szekvenciák előfordulása a magyarban teljesen ki van zárva, míg a zárhang + réshang szekvenciák, ha ritkák is, nem példa nélküliek, l. *copf, gipsz, taps, kocsz, voks, edz*. Ebben az értelemben mondhatjuk, hogy a -dv kapcsolatok kevésbé rendellenesek, ha bennük a /v/ zörejhang.)

Azt látjuk tehát, hogy többtagú szótagkezdetben (*tviszt*) a /v/ zengőhang módjára viselkedik, míg többtagú szótagzárlatban (*terv*) zörejhang módjára. Ezzel pontosan egybevághat a fonetikai természete: figyeljük meg, hogy a *tviszt*-ben általában nagyon kevés vagy éppen semennyi súrlódási zörej nincs, míg a *terv*-ben körülbelül annyi, mint a *torz*-ban. Az egytagú szótagkezdetek és szótagzárlatok nem szolgáltatnak fonotaktikai bizonyítékot a /v/ besorolása tekintetében, hiszen itt zöngés réshangok és likvidák egyaránt szabadon előfordulnak. Ilyen esetekben az akusztikai zörejesség mértéke is változó, nem olyan egyértelműen jellemezhető, mint a mássalhangzó-kapcsolatok esetében.

Térjünk át a harmadik, egyben fonológiai leginkább perdöntő bizonyítéktípusra: a zöngésségi hasonulásra (l. SIPTÁR — TÖRKENCZY i. m. 76—82). Általában, mint ez köztudott, a magyarban eltérő zöngésségű zörejhang-kapcsolat nem fordul elő. A morféman belüli zörejhang-szekvenciák vagy végig zöngétlenek (*bukta, tepsi, liszt*) vagy végig zöngések (*labda, habzsol, kezd*); egyedül a /v/ fordul elő — második tagként — zöngés és zöngétlen környezetben egyaránt (*udvar, fegyver, özvegy; borotva, akvárium, köszvény, posvány*). Azok a jövevényszavak, amelyek eredetileg heterogén zöngésségű zörejhang-kapcsolatot tartalmaztak (vagy amelyeknek az írásmódja ilyet sugall), automatikusan igazodnak ehhez a mintához: *abszolút* [ps], *obstruens* [pʃ], *abcüg* [pts], *abház* [ph], *Buddha* [th], *joghurt* [kh]; *football* [db], *Macbeth* [gb], *matchbox* [dʒb], *Updike* [bd], *anekdota* [gd], *afgán* [vg]; itt is a /v/-re végződők lógnak ki a sorból: *rottweiler, Pickwick, Ruszwurm*.

Toldalékoláskor a tövégi zöngétlen zörejhangok zöngéssé válnak, ha zöngés zörejhanggal kezdődő toldalék járul hozzájuk (*kútban* [db]) és megfordítva: a tövégi zöngés zörejhangok zöngétlenné válnak, ha zöngétlen zörejhanggal kezdődő toldalék járul hozzájuk (*ragtól* [kt]). Ez a hasonulási folyamat regresszív (jobbról balra ható) és egymás után többször is lejátszódik (iteratív): *lisztből* /stb/ → sdb → [zdb], *gerezdtől* /zdt/ → ztt → stt (→ [st]). Összetételhatáron (*rabszolga* [ps]) és szóhatáron (*nagy kör* [ck]) is működik, sőt minden ennél erősebb határon keresztül is, ameddig szünet nem állja az útját. Mi több, amint az *abszolút*-féle példák mutatják, úgynevezett levezetetlen — azaz nem morfémák összefűzésével létrejövő — környezetekben is alkalmazásra kerül (legalábbis

a jövevénytörzsek „honosítása” során). Mindebből az következik, hogy szabályunk posztlexikális.

A zengőhangok ebben a folyamatban nem vesznek részt: nem zöngésítenek (*kút-nál*), de nem is zöngétlenednek (*szemtől*). Két olyan mássalhangzó van, amelynek részvétele felemás: a /v/ zöngétlenedik (*szívtelen* [ft]), de nem zöngésít (*hatvan* *[dv]), míg a /h/ zöngétlenít (*adhat* [th]), de — mássalhangzó előtt — nem zöngésül (*dohban* *[ɣb], *[fb]). A /h/ viselkedésének szokványos magyarázata a következő. Ha a 4. pontban kifejtendők ellenére a /h/ mögöttes ábrázolását glottális, nem pedig veláris képzési helyűnek vennék és a [- msh] jegyértékkel jellemeznék (ami fonetikailag eléggé kézenfekvő lenne, amennyiben a [+ msh] jegyértéket úgy definiáljuk, hogy „a réshangokéval legalább megegyező szűkület a s z á j ü r e g b e n”), akkor úgy zárhatnánk ki a /h/-t a zöngésségi hasonulás lehetséges célpontjai közül, hogy a szabály bemeneteit a [+ msh, -szon] szegmentumokra korlátoznánk. Azonban e szegmentum glottális megvalósítása, amint a 4. pontban látni fogjuk, soha nem fordul elő mássalhangzó előtti helyzetben; veláris megvalósítása, a [x] az, amely előfordul, viszont ellenáll a zöngésítésnek. Csak-hogy ez a veláris [x] már semmiképpen nem mondható [- msh]-nak. A helyzet többféleképpen megoldható, de egyik lehetőség sem túlságosan szívderítő. Az egyik szerint az állítólagos /h/ → [x] szabályt a zöngésségi hasonulás utánra rendeznénk, miáltal ez a h-erősödési szabály ellentáplálná a zöngésedést. Egy másik lehetőség az lenne, hogy a zöngésségi hasonulást nem korlátoznánk a [+ msh] szegmentumokra, és (elvben legalábbis) hagynánk, hogy a /h/ is elszenvedje. Például ZSIGRI GYULA azt javasolja, hogy ezt tegyük, de mégis mentesítsük a [x]-t a zöngésedés alól a „fonetikai idézetek” fogalmának bevezetése révén (/h/ and /v/ in Hungarian voicing assimilation. In: CASPER DE GROOT — KENESEI ISTVÁN szerk., *Approaches to Hungarian 6: Papers from the Amsterdam conference*. Szeged, 1998. 89—100). ZSIGRI rámutat, hogy a nyilvánvalóan nem magyar zöngétlen zörejhangok (zöngés magyar környezetbe helyezve) nem zöngésednek, pl. *Bath-ba* [θb], *[öb], mintha „be lennének csomagolva”, vagy „idézőjelben állnának”. Ezután azt állítja, hogy minden [x]-végű magyar szó pontosan ilyen természetű, és ezért áll ellen a magyar fonológia szabályainak, ezúttal a zöngésségi hasonulásnak. Ez az ötlet teljesen rendben lenne, ha a [x]-végű szavak valóban ritkák és nyilvánvalóan (mind) idegen szavak lennének. Azonban, amint a 4. pontban látni fogjuk, ez távolról sincs így. Ezért más megoldást kell választanunk. SIPTÁR — TÖRKENCZY (i. m. 79) azt javasolja, hogy vezessünk be egy ad hoc szűrőt, amely egyszerűen kimondaná, hogy a *[ɣ] a magyarban sem a szótárban, sem a felszíni ábrázolásokban nem fordulhat elő. Ez a megoldás nem túl elegáns, de megteszi éppen, amit várunk tőle: a zöngésségi hasonulás szabályából elhagyhatóvá teszi a [+ msh] kikötést, amely szabályrendezés nélkül — és különösen ha a mögöttes szegmentum veláris, nem pedig glottális — amúgy is hasztalan lenne ott, mégis megakadályozza, hogy a nyelvtanunk *[ɣ] hangot hozzon létre. (L. még SZIGETVÁRI PÉTER, *Why [h] is not voiced*. In: EUGENIUSZ CYRAN szerk., *Structure and interpretation: Studies in phonology*. Lublin, 1998. 287—301, ahol a kérdés részletes tárgyalása és egy, a fentiekől teljesen eltérő megoldási javaslat is található.)

A /v/-re ezzel szemben a klasszikus generatív megoldás a következő. ROBERT M. VAGO (i. m.) a /v/-t zengőhangként határozza meg: ezzel sikeresen eltávolítja a szabály környezetéből (lehetséges kiváltói közül), de egyben kizárja a bemenetből (a szabály hatását elszenvedő szegmentumok közül) is. Ennélfogva a /v/ zöngétlenedését külön szabályban kell megfogalmaznia; ez a megfelelő konvenció révén összevonható ugyan a zöngésségi hasonulás általános szabályával (VAGO i. m. 35), de elvileg mégis külön szabály marad.

Az irodalomban közvetlenebb megoldásokat is javasoltak annak az általánosításnak a kifejezésére, hogy a /v/ valahogy félúton van a zörejhangok és a zengőhangok osztálya között. MALACHI BARKAI és JULIA HORVATH például az univerzális szonoritási (zengősségi, más terminussal: hangzóssági) hierarchiát úgy módosítja a magyar (valamint a hasonlóan viselkedő héber és orosz) esetében, hogy a /v/-t a zörejhangok és a zengőhangok között helyezi el, külön szonoritási értéket tulajdonítva neki (Voicing assimilation and the sonority hierarchy: evidence from Russian, Hebrew and Hungarian: *Linguistics* 212. 1978: 77—88):

zárhangok	részhangok	v	nazálisok	j	r	l
1	2	3	4	5	6	7

A zöngésségi hasonulás szabályának megfogalmazásához a [szon] jegyet azonosítja ezzel a zengősségi skálával, azaz hétértékű skaláris jegyként határozza meg. A szabály bemenete ekkor [*m* szon], környezete pedig [*n* szon] alakú, ahol $m \leq 3$ és $n \leq 2$. (Vagyis a szabály azt mondja ki, hogy a hármasnál nem nagyobb szonoritású szegmentumok: a zárhangok, a részhangok és a /v/ zöngésség tekintetében hasonulnak az utánuk álló, kettesnél nem nagyobb szonoritású hanghoz, tehát zárhanghoz vagy részhanghoz, a /v/-t nem beleértve.) Egy másik, de hasonlóképpen radikális javaslat (ZSIGRI GYULA, A zöngésségi hasonulás és a tűnékeny mássalhangzók: *Népr. és Nytud.* 37. 1996: 271—84) egy új megkülönböztető jegy, a [\pm tűnékeny] bevezetésével próbál meg számot adni a /v/ köztes helyzetéről: a zörejhangoknak [- szon, - tűn], a /v/-nek [- szon, + tűn], a nazálisoknak [+ szon, - tűn], a likvidáknak pedig [+ szon, + tűn] jegyértékeket tulajdonít. Ekkor a szabály bemenetét a [- szon] szegmentumok (= a zörejhangok, beleértve a /v/-t), környezetét pedig a [- szon, - tűn] szegmentumok alkotják (= a zörejhangok, kivéve a /v/-t). Mindkét megoldás működik ugyan, de az elméleti kereteknek egyébként indokolatlan tágítása árán (l. még: RITTER i. m. 32—45). Olyan megoldásra lenne szükségünk, amely egyrészt tiszteletben tartja a játékszabályokat, másrészt nem csupán a zöngésségi hasonulás szabályának megfogalmazását teszi lehetővé, hanem az eddigiekben vázolt adatok teljességéről számot tud adni.

Mik tehát a megragadni való tények? A szótagkezdetben álló /v/ zengőhangként viselkedik (nem zöngésíti az előtte álló zörejhangot, ha van ilyen: *pitvar*, és állhat összetett szótagkezdet második tagjaként: *kvarc*), míg a szótagzárlatban álló /v/ zörejhangként viselkedik (zöngétlenedik, ha utána zöngétlen zörejhang áll: *hívsz*, és állhat összetett szótagzárlat második tagjaként: *terv*). Az egyszerű szótagkezdetet elfoglaló és nem zöngétlen zörejhang után következő /v/ zengőhang státusát nem támogatja, de nem is cáfolja semmi: *vér*, *kova*, *olvas*, *medve*; ugyanígy az egyszerű szótagzárlatban, nem zöngétlen zörejhang előtt álló /v/ zörejhang voltára nincs bizonyíték: *révbe*, *bóvli*, *sav*. A különféle helyzetekben előforduló /v/-k akusztikai természete általában ennek megfelelően alakul: a *pitvar* és *kvarc* típusban teljesen zörejmentes lehet, a *hívsz*, *hívd*, *terv* típusban rendszerint erősen zörejes (különösen a *hívsz* típusban, ahol [f] lesz belőle, de a nem hasonuló példákban is); a többi esetben e két szélsőség között helyezkedik el: a *vér*, *kova*, *olvas*, *medve* típusokban rendszerint kicsit kevesebb, a *révbe*, *bóvli*, *sav* típusokban kissé több zörejrel. Két esetben azonban nem a fentiek szerint alakul a zörejesség mértéke.

Egyrészt a mássalhangzó utáni egyszerű szótagkezdetben (*medve* típus) váratlanul erős zörejesség tapasztalható, ha a megelőző mássalhangzó labiális zárhang (*lopva*, *dobva*), azonban az ilyen helyzetű /v/ fonológiaiilag zengőhangként viselkedik (nem hasonít a *lopva* esetében). Másrészt az olyan (kivételes) összetett szótagkezdetben, ahol a /v/ az első tag (*Wrangler* [vr-]), ugyancsak erős a zörej (és ezúttal a fonotaktikai szabályszerű-

ségek is a zörejhang-értelmezés mellett szólnak, hiszen egyébként zengőhang nem fordul elő ebben a pozícióban). Azonban viselkedését tekintve mégis zengőhangszerű az ilyen /v/, hiszen nem zöngésít: két *Wrangler* [-tv-], *[-dv-]. Erre a két apróbb rendellenességre később még visszatérünk; előbb adjunk számot az előző bekezdésben vázolt általános képről. Erre számos különféle mód kínálkozik.

Először is, azt mondhatnánk, hogy két különböző mögöttes szegmentummal van dolgunk: egy zörejhanggal, amelynek előfordulása (jórészt) a szótagzárlatra korlátozódik, valamint egy zengőhanggal, amely csak szótagkezdetben fordul elő. Azonban ez a kiegészítő eloszlás klasszikus esete (és elegendő „fonetikai hasonlóság” is van a kétféle hangtípus között); ráadásul teljesen automatikus váltakozás is megfigyelhető, ha egy adott /v/ a szótagzárlatból átkerül a szótagkezdetbe (vö. *terv — tervez, hívd — hívok, révbe — révéen, sav — savas*). Így tehát ez a megoldás nem különösképpen vonzó.

Másodszor: minden /v/-t zengőhangnak vehetünk mögöttesen, és ebből vezethetjük le a megfelelő zörejhangot, ahol szükséges. VAGO (i. m.) fentebb idézett leírása ennek az ötletnek egyik lehetséges (hallgatólagos) megvalósítása. OLSSON (i. m.) közvetlenebb módon használja fel ugyanezt az elgondolást: a /v/ nála is zengőhang (nem likvida, hanem siklóhang [glide], de ez most mindegy), de végbemegy rajta egy „strukturális v-erősödés” elnevezésű szabály, amely nem változtatja át a /v/-t zörejhanggá, csak azt mondja ki, hogy (mássalhangzó vagy szünet előtt) úgy viselkedik, „mintha” zörejhang lenne (erre utal a „strukturális” jelző). Technikailag ez a megoldás szokatlan ugyan, de az alapötlet nem elvetendő: bevezethetnénk egy (rendes) v-erősödési szabályt, amely tehát a [+ szon] jegyértéket [- szon]-ra változtatná (azaz a /v/-t zengőhangból zörejhanggá tenné), mégpedig vagy csak ott, ahol ez elengedhetetlenül szükséges (tehát C_# helyzetben és zöngétlen mássalhangzó előtt), vagy minden olyan esetben, amikor a zengőhang-státus nélkülözhető (tehát mindenütt, kivéve C_V helyzetben) vagy pedig, arany középutként, egyszerűen a szótagzárlatban.

Harmadszor, éppen ellenkezőleg, mögöttesen minden /v/-t zörejhangnak vehetnénk és ebből vezethetnénk le a megfelelő zengőhangot, ahol arra van szükség. A hagyományos felfogás (amely szerint a /v/ zöngés réshang, amely egyszerűen nem zöngésíti az előtte lévő zörejhangot) ennek az elgondolásnak egy hallgatólagos változata, bizonyos értelemben VAGO megoldásának a fordítottja. OLSSON ötletét is megpróbálhatnánk visszafelé eljátszani, azaz felvehetnénk egy „strukturális v-gyengülés” nevű szabályt, amely kimondaná, hogy a /v/ magánhangzó előtt úgy tesz, „mintha” zengőhang lenne. Vagy pedig egy rendes v-gyengülési szabállyal valóságosan is zengőhanggá tehetnénk a /v/-t, mégpedig vagy C_V helyzetben, vagy általánosabban: minden szótagkezdetben.

Mínd ezek a megoldások jegyérték-változtató műveleteket tennének szükségessé, és a lehetőségek ilyen nagy száma a klasszikus generatív (jellegű) fonológiai keretek túlságosan laza (megszorítatlan) voltát is mutatja. Az a megoldás, amelyet itt javasolni szeretnénk, mindegyikükből felhasznál valamennyit, de lényeges szerep jut benne az alulszabottság (underspecification) fogalmának is. Tegyük fel, hogy a /v/ mögöttesen se nem réshang ([– szon, + zöng]), se nem likvida ([+ szon, – naz]), hanem a kettő között semleges: nincs benne megszabva a [szon] jegy értéke, de egyébként olyan az ábrázolása, mint a szabályos zengőhangoké, tehát semmilyen zöngességi értékkel nem rendelkezik. Mármost, ha a zöngességi hasonulást nem a [– szon] szegmentumokra, hanem a zöngesség tekintetében nem semleges szegmentumokra vonatkoztatva fogalmazzuk meg, ez automatikusan megoldja a nem-zöngésítés problémáját. A zöngétlenedés problémájának megoldásához pedig megadhatunk egy környezetfüggő *r e d u n d a n c i a s z a b á l y t*, amely a szótagzárlatban álló /v/-ket alkalmassá teszi zöngességi érték felvételére. Így már nincs akadály annak, hogy a zöngességi hasonulás végbemenjen a megfelelő környezet-

ben álló /v/-ken. Végül a fonetikai kivitelező modulban minden szótagkezdetben álló /v/ (amelyeknek még mindig nincs zöngésségi értékük) és minden olyan szótagzárlatban álló /v/, amelyen időközben nem ment végbe zöngésségi hasonulás, [+ zöng] jegyértéket kap ugyanazon foltozósabály (default rule) révén, amely az összes zengőhangot (is) [+ zöng]-ként határozza meg (részletesebben l. SIPTÁR i. m. 1996).

Térjünk most vissza a fenti két, függőben hagyott kérdésre (a *lopva* és a *Wrangler* esetére)! Eddig említett szabályaink mindkettőt [u]-vel hoznák létre, ámde fonetikailag azt figyelhetjük meg, hogy rendes zöngés réshang van bennük, meglehetősen erős zörejrel. Vegyük észre, hogy nem tehetjük a /v/-jüket zörejhanggá az előző bekezdésben említett redundanciasabályhoz hasonló szabályokkal, hiszen a zöngésségi hasonulás tekintetében zengőhangként viselkednek (a *lopva* /p/-je, illetve a két *Wrangler* /t/-je nem zöngésedik). De ne feledjük azt sem, hogy — a fenti javaslat értelmében — a mögöttes /v/ a [szon] értéke tekintetében meghatározatlan. E jegy értékét vehetjük a zöreje jelenlétét, illetve hiányát megszabó tényezőnek. Így a [z] vagy a [ʒ] [– szon], tehát zörejes, míg az [r] vagy az [l] [+ szon], tehát zörejmentes; ugyanígy a *kérj* [j]-je [– szon], de a *kéj* [j]-je [+ szon]. Feltehetjük, hogy a [szon] feltérteke (default value) +, ha a szegmentum a zöngésség tekintetében semleges, de –, ha nem az. Így a *terv* és a *révbe* [v]-je automatikusan [– szon], míg a *pitvar* és a *kova* [u]-je — ugyanolyan automatikusan — [+ szon] lesz. Azonban van egy fakultatív (stílus/tempófüggő) szabály, amely minden felszíni zöngés labiodentális kontinuanst [u] helyett [v]-ként jeleníthet meg, tehát réshangként, nem pedig approximánsként. Talán ez a fakultatív folyamat szigorodik kötelezővé a szóban forgó két esetben: labiális zárhang után, illetve összetett szótagkezdet első tagjában.

Összefoglalva: a fentiekben számot adtam a /v/ felelős viselkedéséről a zöngésségi hasonulással kapcsolatban, valamint e mássalhangzó fonotaktikai és fonetikai kétarcúságáról. Leírásom főbb jellemzői a következők voltak. a) A zöngésségi hasonulás szabályának szerkezeti leírását a zöngésség tekintetében nem semleges (nem pedig a [– szon] jegyértéket tartalmazó) szegmentumokra korlátoztam. b) A /v/ mögöttes ábrázolását úgy adtam meg, hogy a zengőhangok és a zörejhangok osztálya között, a senki földjén helyezkedjék el: nem tulajdonítottam neki [+ szon] jegyértéket, de zöngésségi értéket sem. c) A fonológia posztlexikális alkotórészében a szótagzárlatban álló /v/-ket (pl. *hív-tam*) alkalmassá tettem zöngésségi érték felvételére, hogy végbemehessen rajtuk a zöngésségi hasonulás, míg a szótagkezdetben álló /v/-kről (pl. *hatvan*) feltételeztem, hogy zöngésség tekintetében alulszabottak maradnak egészen a fonetikai megvalósítási modulig (ahol a zengőhangokhoz hasonlóan elnyerik redundáns zöngésségüket). d) A szegmentumok felszíni zörejessége nem teljesen párhuzamos zörejhangerű fonológiai viselkedésükkel; azt a megoldást javasoltam, hogy az előbbire a [– szon] jegyérték utaljon, az utóbbit pedig a zöngésségi érték jelenlétével ábrázoltam. Így adtam számot arról, hogy egyes [v]-k fonetikailag réshangok (tehát zörejhangok), de fonológiailag zengőhangként viselkednek: ilyen a *lopva* [v]-je. Általában azonban meglehetősen szoros korrelációt találtam a /v/-k fonetikai megvalósítása és fonológiai viselkedése között: az approximáns [u] szótagkezdetekben fordul elő és nem vált ki zöngésségi hasonulást, míg a frikatíva [v] (többnyire) szótagzárlatokban fordul elő és (mindig) végbemegy rajta a zöngésségi hasonulás, ha zöngétlen mássalhangzó követi.

4. A /h/ mögöttes képzési helyéről. — A mai magyarban összesen négyféle *H* típusú hang van: a zöngétlen glottális [h] (*hó*), a zöngés glottális [ɦ] (*ruha*), a zöngétlen veláris [x] (*doh*), valamint ennek kissé előrébb képzett változata (*pech*), amelyet t e v e s e n a palatális [ç]-vel szokás azonosítani. Ezek közül a [h] és a [x] közötti különbség fonológiailag is releváns; e két hangtípus eloszlásáról, fonológiai elemzésé-

ról lesz szó a továbbiakban. A zöngés [h] csupán a glottális [h]-nak zengőhang után (ezen belül magánhangzóközi helyzetben) megjelenő fonetikai változata, a *pech*-beli előrébb képzett veláris [x] pedig ugyanúgy viszonyul a *doh*-belihez, mint például a *fék* [k]-ja a *fok* [k]-jához, vagyis a közöttük levő apró fonetikai különbség fonológiailag érdektelen.

Ebben a pontban tehát a *hó*-féle [h]-ról és a *doh*-féle [x]-ról lesz szó. (Dölt nagy *H* betűvel utalok a kettőre együtt mindaddig, amíg el nem döntöttem: ugyanazon fonéma két allofónjáról, vagy két külön fonémáról van-e szó.) Tegyük fel, hogy a kétféle *H* fonológiai ábrázolása csupán annyiban tér el egymástól, hogy a [x] esetében a veláris képzési helyre vonatkozó elem (csomópont, jegyérték) része a szegmentum fonológiai ábrázolásának, míg a [h] esetében nincs ilyen, a képzési helyre utaló elem: éppen ennek hiánya jelzi azt, hogy ezt a hangot a szájüregen kívül, a hangrésben képezzük.

Az alapvető eloszlási tények a következők. Szótagzárlatban a *H* vagy törlődik (pl. *méh* [me:], *cseh* [tʃɛ]), vagy pedig veláris [x]-ként jelenik meg (pl. *jacht*, *technika*, *ihlet*, *Ahmed*; *doh*, *potroh*, *sah*, *Allah*, *padisah*, *sarlach*, *almanach*, *moloch*, *eunuch* stb.) A hosszú *H* mindig veláris réshang, akár összetett szótagzárlatban áll (*pech*, *cech*, *Bach*, *krach*, *fach*), akár egy szótagzárlat és egy rá következő szótagkezdet között oszlik meg (*peches*, *Bachot*). Egyébként azonban a szótagkezdetben álló *H* mindig [h], vagyis a hangrésben képzett réshang (*hó*, *ruha*, *konyha*). Hogyan adhatunk számot minderről?

Vegyük először a [tʃɛ] ~ [tʃɛhɛk] váltakozást. Egy $\emptyset \sim X$ váltakozás esetében (vagyis ha valami a semmivel, önnön hiányával váltakozik) elvben mindig kétféle lehetőség merül fel: a törlés és a betoldás. Az utóbbi megoldás esetén azt mondhatnánk, hogy a *cseh* és a *doh* *H*-ja egyszerűen azért viselkedik más-más módon, mert a szótári ábrázolásban a *doh*-ban van *H*, a *cseh*-ben pedig nincs. A *cseh*-féle szavakban ekkor magánhangzóval kezdődő toldalék előtt működésbe lépne egy *H*-betoldó szabály, amely a kialakuló szótagkezdetbe természetesen glottális [h]-t toldana be, pl. *csehül*, *csehek*. Csakhogy ez a megoldás két okból is előnytelen. Először is a magánhangzóra végződő szavak túlnyomó többsége esetében nincs ilyen betoldás: **kávéhok*, **faluhok*. Ezt még meg lehetne oldani úgy, hogy a *H*-betoldás úgynevezett a p r o s z a b á l y lenne, amely csak olyan szavakon megy végbe, amelyek a szótárban külön meg vannak jelölve (vagyis a *cseh* szóhoz tartozna egy „alkalmazd a *H*-betoldást” megjelölés, a *kávé* szóhoz meg nem). De van ennél nagyobb nehézség is. Az egyetlen mássalhangzóból álló toldalékok a magánhangzóra végződő tövekhez kötőhang nélkül csatlakoznak (*kávé-t*, *kávé-k*), vagyis a *H*-betoldásnak ilyen toldalékok esetén nem teljesülne az a feltétele, hogy a betoldás helyét magánhangzónak kell követnie. Ráadásul a „*cse*” esetében még az alsó magánhangzó megnyúlásával is számolnunk kellene (I. NÁDASDY — SIPTÁR i. m. 1994. 67—70), vagyis a megjósolt alak **csét*, **csék* lenne (mint *kefét*, *kefék*). A *cseh*-féle szavak tehát, ha a szótári alakjukban magánhangzóra végződnének, kivételesen mentesülnének az alsó magánhangzó megnyúlása alól, az egyetlen mássalhangzóból álló toldalékok esetében kivételesen kötőhangzót kívánnának, majd pedig kivételesen betoldának eléje egy [h]-t. Ezt a háromféle kivételességet a legegyszerűbben úgy jelezhetjük, hogy az érintett szavak szótári alakjának végén felteszünk egy *H*-t. Vagyis a betoldásos megoldás nem járható út.

Ha viszont a törlés mellett maradunk, meg kell mondanunk, miért van egyes szavakban törlés (*cseh*), másokban meg miért nincs (*doh*). A hagyományos felfogás szerint a *H*-végű szavak esetében a törlés a szabályos eset, s ahol nem megy végbe, az kivétel (rosszabb esetben: „nem is magyar szó”). Azonban először is jóval több szó viselkedik a *doh* módjára, mint a *cseh* módjára, és ha új szó kerül a nyelvbe (kölcsönzéssel vagy pl. mozaikszóként: *MÉH*, *APEH*), ez a *doh*-félékhez csatlakozik, nem pedig a *cseh*-félékhez: a kettő közül a *doh*-féle a termékeny minta. Másodsor: a *cseh*-félék esetében jelentős ingadozás tapasztalható: hagyományosan a *juh*, *pléh*, *céh*, *düh*, *rüh*, *oláh*, *éh* sza-

vak mind a törlődő *H*-s osztályba tartoznak, de mindegyikük erősen ingadozik és legtöbbször esetében a *doh*-féle viselkedés, vagyis a törülés elmaradása látszik felülkerekedni. Így tehát nem kerülhető el az a következtetés, hogy a *H*-törlés aprószabály: azok a szavak a kivételesek, amelyekben végbemegy, nem pedig azok, amelyek elkerülnek. Ám azt, hogy ezt a *H*-törlés szabályt hogyan is kellene pontosan megfogalmaznom, majd csak akkor tudom eldönteni, ha megvizsgáltam a *hó*-féle és a *doh*-féle *H* eloszlásának kezelését.

Erre nem is kétféle, hanem egyenesen háromféle megoldás kínálkozik. Az első megoldás szerint két különböző fonémáról, vagyis a mássalhangzókészlet két egymástól független tagjáról van szó. Furcsa eloszlásokról ekkor a következő „szűrők” (tiltó megállapítások) segítségével adhatnánk számot:

- (1) a) Szótagkezdetben nem állhat veláris [x] (kivéve ha egyben szótagzárlatban is áll, vagyis hosszú).
- b) Szótagzárlatban nem állhat glottális [h].
- c) A hosszú *H* nem lehet glottális, akár összetett szótagzárlatban, akár zárlat + kezdetben fordul elő.

Ennek a megoldásnak az lenne az előnye, hogy a *cseh*-félékben „ingyen” kapnánk a törlést: mindössze annyit kellene feltételeznünk, hogy a szótárban (kivételesen) *hó*-féle (glottális) *H* van bennük, amely csak akkor tud a felszíni kiejtésig eljutni, ha toldalékolás révén szótagkezdetbe kerül (*csehek*), egyébként (*cseh*, *csehben*, *Csehország*, *cseh ellenzék*) — mivel az (1b) miatt szótagzárlatba nem kerülhet — egyáltalán nem tartozhatna szótaghoz, és így „árván” maradva semmilyen érzékelhető hatással nem volna a fonetikai megvalósításra (vagyis a kiejtésben nem jelenne meg).

Azonban ennek a megoldásnak számos jelentős hátránya is volna. Először is, a *cseh*-félék maroknyi csapatát leszámítva kiegészítő eloszlás van a kétféle *H* között. Ez azt jelenti, hogy azokban a helyzetekben, amelyekben egyikük előfordul, a másikuk soha (és viszont: azokban a helyzetekben, amelyekben a másikuk előfordul, az egyikük soha). Következésképp nincs és nem is lehet két olyan szó, amelyeket kizárólag az különböztet meg egymástól, hogy az egyikben glottális, a másikban pedig veláris *H* áll (ugyanazon a helyen). Vagyis a kétféle *H* eloszlása megjósolható, s mint ilyen, nem a szótárban a helye, hanem fonológiai szabályban kell megfogalmazni. Ráadásul váltakozás is van a kétféle *H* között (pl. *doh* [x] ~ *dohos* [h], azaz pontosabban [h]). Tehát mindenképpen szükség van a nyelvtanban olyan szabályra, amely az egyiket a másiktól előállítja (levezeti), ennél fogva a két külön szótári ábrázolást (azaz két fonémát) feltételező megoldás teljesen feleslegessé válik.

A második és a harmadik megoldásban az a közös, hogy csak egyféle *H*-t tételez fel a szótárban (vagyis azt mondja, hogy a kiejtésben megjelenő kétféle *H* ugyanannak a fonémának a kétféle felszíni megvalósítása, attól függően, hogy milyen helyzetben áll). De vajon melyik *H*-ból vezessük le a másikat?

Tegyük fel, hogy a szótárban minden *H* a hangszalagok között képzett, helyelem nélküli változat: /h/. Ekkor egy olyan szabályra van szükségünk, amely betold egy velaritás-elemet minden olyan *H*-ba, amely szótagzárlatban áll (valamint a /h/-törlés aprószabályára, amely ezt megelőzően törli a *cseh*-féle szavak /h/-jét, ha szótagzárlatba kerül). Fogalmazzuk meg az említett két szabályt!

- (2) A szótagzárlatban álló, képzési helyre utaló elemet nem tartalmazó folyamatos mássalhangzók — a megjelölt szavakban — időzítési pontjukkal együtt törlődnek.

A törlésnek azért kell az időzítési pontot is eltüntetnie, mert a /h/-törlés soha nem jár pótlónyúlással (tehát pl. [tʃɛnek], nem pedig [tʃɛ:nek]: ez az utóbbi alak lehet a *cselemek* szó /l/-törlésen átesett változata, de semmiképpen nem lehet a *csehnek* szó kiejtése).

(3) A szótagzárlatban álló /h/-ba betoldódik egy velaritásra utaló helyelem.

Azonban ezzel még nincs minden megoldva. Egy (3) szerinti szabály ugyanis betoldja a velaritás-elemet például a *doh*, *potroh*, *almanach*, illetve az *ihlet*, *technika* szavakba, de semmit sem mond a *jacht* szóról, amelyben összetett zárlat van, a *pech*, *krach*-féle szavakról, amelyekben szintén összetett zárlat van, de mindkét tagjának szerepét a /h/ tölti be, valamint a *peches*, *krachok*-félékről, amelyek hosszú /h:/-ja megszlik a zárlat és a rá következő kezdet között. (Ez a fenti szöveges megfogalmazásból nem tűnik ki egyértelműen, de rendes jegygeometriai felírás esetén nyilvánvaló, l. SIPTÁR i. m. 1998a.) Ezért szükségünk van egy (4) alakú kiegészítő szabályra a *jacht*-beli helyzet megoldásához, valamint egy (5) alakúra, amely a *pech*, *peches* típusú esetekben alkalmazható.

(4) Az összetett szótagzárlatban (annak első tagjában) álló /h/-ba betoldódik egy velaritásra utaló helyelem.

(5) A hosszú /h:/-ba betoldódik egy velaritásra utaló helyelem.

Ennek a megoldásnak az az előnye, hogy azoknak a fonémáknak az esetében, amelyeknek több változatuk van, általában a szótagkezdeti változat szokott lenni a szótári ábrázolás, és ebből vezetődnek le a szótagzárlati változatok: például a /j/ alapváltozata a *jó*-beli [j] zengőhang, ebből vezettem le a *dobj*-beli [j] és a *lopj*-beli [ç] — zöngés, illetve zöngétlen — zörejhangot (l. a 2. pontot). Azonban ez nem szükségszerűen van így: például a /v/ szótagkezdeti és szótagzárlati változatát egyaránt egy harmadik (semleges) ábrázolásból vezettem le (l. a 3. pontot).

A (2)–(5) szerinti megoldás legfontosabb hátrányai a következők: először is feltétebb bonyolult, a törlésen kívül háromféle erősödési szabályra van hozzá szükség. Másodsor pedig önkényes: miért éppen velaritás-elemet toldunk be (azaz miért éppen velárisá erősödik a /h/)? És vajon honnan vesszük ezt az elemet? A fonológiai leírásban általában csak akkor folyamodunk egy ilyen „légbőlkapott” elem betoldásához, ha sem terjedéssel, sem lekapcsolással, sem semmilyen más módon nem lehet megoldani a dolgot. Itt terjedésről nyilván nem lehet szó — de ha lekapcsolással meg tudjuk úszni, az sokkal jobb, mint a fenti, amúgy is igen bonyolult elemzés.

Éppen ez a korábban ígért harmadik megoldás lényege. Eszerint minden *H* alapjában véve veláris, azaz pontosabban átírva /x/ (a szótárban). Ez a /x/ szótagkezdetben elveszíti a velaritását, l. a (7) szabályt, szótagzárlatban pedig nem történik vele semmi, illetve — a *cseh*-féle, kivételes szavakban — teljesen törlődik (időzítési pontjával együtt), l. a (6) szabályt:

(6) A szótagzárlatban álló veláris folyamatos mássalhangzók — a megjelölt szavakban — időzítési pontjukkal együtt törlődnek.

(7) A teljesen szótagkezdetben álló /x/ velaritási eleme törlődik.

Ez a megoldás tehát a legjobb (legegyszerűbb, legkevésbé önkényes), ezért — bármilyen meglepő is — ezt kell választanom.

Összefoglalva: a hátsó (a palatális helynél hátrább képzett) magyar mássalhangzók mindegyike, tehát a /k/ és a /g/ mellett a *H* (tehát most már: /x/) is veláris. Velaritása (a megfelelő helyelem) azonban szótagkezdetben törlődik, miáltal glottális [h] (illetve magánhangzók között, továbbá zengőhang és magánhangzó között [ɦ]) jön létre: *ha, hátha; ruha, konyha; csehek*. Minden más esetben megmarad a mögöttes ábrázolás (*doh, technika, peches*), kivéve néhány szóban (*cseh, méh*), ahol az egész /x/ törlődik, ha ennek híján szótagzárlatba kerülne. (Még annyit az átírásról, hogy a mögöttes szegmentumok esetében a szimbólumválasztásnak nincs különösebb jelentősége, vagyis miután megállapítottuk, hogy a *H* mögöttes ábrázolása veláris képzési helyű, amit egészen pontosan a /x/ szimbólummal fejezhetnénk ki, tulajdonképpen nincs semmi akadálya annak, hogy az egyszerűség kedvéért ezentúl ezt a veláris szegmentumot jelöljük /h/-val. A fonetikai átírás esetében azonban komolyan kell vennünk a szimbólumokat, vagyis a [h] továbbra is szigorúan glottális képzési helyre utal, és [x]-t kell írunk, ha a veláris réshangra gondolunk.)

5. **Összefoglalás.** — Ebben a cikkben megvizsgáltam a három „felemás” magyar mássalhangzó, a /j/, a /v/ és a /h/ fonológiai hovatartozását és viselkedését. A /j/ esetében arra jutottam, hogy ez a szegmentum (nem nazális) zengőhang, vagyis az /l/-el és az /r/-rel együvé tartozó likvida. Csupán mássalhangzó és szóvég között valósul meg zörejhangként, mégpedig a környező mássalhangzóktól függően zöngétlen, illetve zöngés réshangként. A /v/ ezzel szemben többnyire zöngés (vagy éppen zöngétlen) réshangként valósul meg, de magánhangzó előtti helyzetben kifejezetten zengőhangként viselkedik, és ilyenkor sűrűdési zöreje is többé-kevésbé elmaradhat. Azt javasoltam, hogy mögöttes ábrázolása ne legyen meghatározva a [szon] jegy értéke tekintetében, továbbá semmilyen zöngességi értéke se legyen. Végül a /h/ esetében a szótagzárlatra jellemző erős (veláris) változatot vettem a mögöttes ábrázolásnak, és ebből veztem le a szótagkezdetben megjelenő gyenge (glottális) változato(ka)t. A három felemás mássalhangzó esetében tehát háromféle megoldás született: a /j/ alapvetően zengőhang, és csak bizonyos helyzetekben erősödik réshanggá, a /h/ alapvetően erős réshang, és csak bizonyos helyzetekben gyengül glottálissá, míg a /v/ sem ez, sem az, hanem semleges szonoritású szegmentum, amely hol approximánssá gyengül, hol pedig valódi réshanggá erősödik.

SIPTÁR PÉTER

Three asymmetrical Hungarian consonants

In this paper, the phonological status and behaviour of three ‘asymmetrical’ Hungarian consonants are explored. It turns out that /j/ is a nonnasal sonorant (i.e., a palatal liquid) that is strengthened into a fricative in postconsonantal word final position; /h/ is a velar fricative that is weakened (when short) into a glottal glide in nonbranching onsets; whereas /v/ is an underlyingly neutral segment in terms of sonorancy, strengthened into a fricative in codas but weakened into an approximant (a labiodental liquid) in prevocalic positions (i.e., in nonbranching onsets and as a second member of branching onsets).

PÉTER SIPTÁR